

Armand Mattelart: Az információs társadalom története

Armand Mattelart számos könyve és publikációja közül „Az információs társadalom története” olvasható elsőként magyarul, amely nemrégiben jelent meg a Gondolat–Infonia gondozásában. A francia közéletben aktív szerepet vállaló párizsi professzor kötete nyomán az olvasó betekintést nyer az információs társadalom fogalma köré tapadó hiedelmek, mítoszok és ígérek múltjába és jelenébe. A rendkívül tartalmas és információgazdag munka a civil szféra újraértelmezett szerepvállalásának szükségességét hangsúlyozza, ami a piac és a technológia által meghatározott világméretű játszmában egyre sürgetőbbé válik.

Szerzői információ:

Balogh-Sárközy Zsuzsanna

Szociológus és közgazdász, a BKÁE szociológia doktori iskolájának hallgatója. A Berzsenyi Dániel Főiskolán az információs társadalom elméleti kérdéseivel foglalkozó tárgyat tanít, a szombathelyi ITOK referense. Több jelenleg futó regionális projekt résztvevője. Kutatási területe az értelmiség szerepének megváltozása Franciaországban, ezzel kapcsolatban a közelmúltban Pierre Bourdieu-ról jelent meg tanulmánya a *Szociológiai Szemlé*ben.

Így hivatkozzon erre a cikkre:

Balogh-Sárközy Zsuzsanna. „Armand Mattelart: Az információs társadalom története”.

Információs Társadalom V, 4. szám (2005): 123–129.

<https://dx.doi.org/10.22503/inftars.V.2005.4.9>

A folyóiratban közölt művek

a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 4.0

Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően használhatók.

Balogh-Sárközy Zsuzsanna

Armand Mattelart: Az információs társadalom története

Volt egyszer egy öreg király, aki tudni vágyott. Nemcsak ezt vagy azt, hanem – igaz király lévén – mindent. Tudósai éjt nappalá téve dolgoztak, és néhány évtized leforgása alatt könyvtáryi tudományt hordtak a lába elé. De az öreg király – köztünk szólva – meglehetősen lusta volt olvasni. Mindent akart, de tömören. Újabb évtizedek alatt könyvespolcnyira sűrűsödött a világ minden tudománya a tudósok áldozatos munkája nyomán. Majd – mivel a király még mindig elégedetlen volt – egy könyvnyire. Halálos ágyán kapta meg a kész művet: egyetlen mondatot. Így szólt: a világ nagyon bonyolult.

Armand Mattelart könyve, amely a közelmúltban magyarul is napvilágot látott, mindenesetre biztosan ott volt a könyvespolcon. Ha az öreg király – vagy bármely más olvasó – esetleg némi hiányérzettel csukja be a kötetet, ennek csak az lehet az oka, hogy a multidiszciplinaritást nem adják ingyen. Az ár persze jelen esetben nem is olyan nagy, ha a mérleg másik serpenyőjében az az elképesztő mennyiségű ismeret mérettetik meg, amit a magyarul olvasó közönség számára eddig méltatlanul ismeretlen szerző alig kétszáz oldalon felsorakoztat. Bár először olvashatunk magyarul *Mattelart*-könyvet, a neve alatt jegyzett publikációk terjedelmes listájára tekintve, netán belelapozva eddigi írásába, elmondhatjuk: *Az információs társadalom története* mint magyar nyelvű premier ki-mondottan örvendetes és jól eltalált választás, hiszen bizonyos értelemben a szerző eddigi pályafutásának esszenciáját jelenti.

„*Aki szabadgondolkodó akar lenni, az kövesse Spinozát. Nem a tanaiban, csak abban, hogy kitanulja az üvegcsiszolást*” – írja *Ancsel Éva*.¹ Az információs társadalom formálódó diszciplínája körül tevékenykedő kutatók is mind kijárták a maguk üvegcsiszoló-iskoláját, hogy aztán annak fogásaival, szemléletmódjával gazdagítsák az alakuló tudományt, ám az úttörő tevékenység közben sosem elfeledve – olykor büszkén vállalva – alapvető szakterületüket, irányultságukat, eredeti „mesterségüket”.² A témában járatlan olvasót persze könnyen érheti meglepetés: az „információs társadalom” címszó alatt matematikát, fizikát vagy informatikát éppúgy kaphat, mint szociológiát, történelmet vagy éppen politikát.

Hogy esetünkben elkerüljük a hasonló meglepetéseket, tekintsük át a szerző életpályájának néhány fontosabb állomását, amelyek alapján könnyen kijelölhetők akár a fiktív katalóguscédula tárgyszavai is: kommunikáció, globalizációkritika, no meg egy kis – rendkívül szórakoztató – történelmi kalandozás.

A belga születésű *Armand Mattelart* a Chilei Katolikus Egyetemen kezdte akadémiai pályafutását, miután demográfusi diplomát és jogi doktorátust szerzett a Sorbonne-

¹ Ancsel Éva (2004): *Összes bekezdése*. Budapest: Kossuth Kiadó.

² Így értelmezodik át – vagy stílszerűen szólva: így szerveződik új, hálózatos formába – a „cipész, maradj a kaptafánál” bölcsessége.

-on. 1970–73 között, *Salvador Allende* kormányzása alatt elnöki tanácsadóként aktívan részt vállalt a médiareform-stratégia kidolgozásában, így aztán *Pinochet* 1973-as hatalomátvételekor sürgősen és nem teljesen önként távoznia kellett az országból. Rövid pihenő és vargabetű után³ Párizsban folytatta egyetemi tevékenységét: információtudományt, kommunikációt és szociológiát oktatott, és teszi ezt mind a mai napig. Kanyargós és izgalmas életútjának tapasztalatai, tudományos érdeklődésének fő irányai markáns és egyedi arculatot adnak írásainak akkor is, amikor a formálódó új civilizációs forma, az információs társadalom jelenségeinek, mintázatainak és veszélyeinek és a veszélyek elhárítására alkalmazható módszereknek a vizsgálatát helyezi kutatásai középpontjába.

A jelenleg a Párizs-VIII Egyetemen oktató *Armand Mattelart* korántsem az elefántcsonttoronyban szöszmötölő tudós ideáltípusa. Dolgozott ENSZ-tanácsadóként, vezette a CNRS⁴ és különböző minisztériumok kommunikációs projektjeit. Az *Observatoire international des médias*⁵ elnökeként jelenleg is a francia és a nemzetközi politikai közélet aktív tagja,⁶ a civil szféra megerősítésének elkötelezett harcosaként küzd a média demokratizálásáért, az információáramlás valódi szabadságáért. Az ATTAC⁷ Tudományos Tanácsának tagjaként egyetemi oktatási-kutatási tevékenysége mellett a lakosság egészét célzó ismeretterjesztő munkájával, rendszeres konferenciák és demonstrációk szervezésével egy jobb világ építésén fáradozik.

Meggyőződése szerint ennek a jobb világnak egyik alapköve az a fogalmi tisztázás, amit a szerző *Az információs társadalom története* bevezetőjében a könyv alapvető küldetéseként jelöl meg. Ha az új társadalommal kapcsolatos, gondolkodás nélkül ismételtgetett és eredeti környezetükből kiragadott toposzok mögé nézünk, visszahe-lyezve azokat eredeti kontextusukba, napjaink diskurzusa (és itt nem a tudományos, hanem sokkal inkább az aktuális politikai diskurzusról van szó) egészen más színben tűnik majd fel: a ráolvasásszerűen hajtogatott varázsigék erejüket veszítik, és a kijózanító fényben előbukkanó összefüggések felismerésekor – ha nem is lépünk be azonnal az ATTAC vagy az *Observatoire* valamely közeli szervezetébe – mindenképpen elgondolkodunk a civil szféra újraértelmezendő eszköztáráról, szerepéről és vállalandó feladatairól.

A megismerés útja azonban hosszú és buktatókkal teli, még ha a végén a felismerés ígérete sejlik is fel. Szerencsére *Mattelart* jó vezető: időben és térben egyaránt biztos léptekkel, otthonosan mozog, *Mattelart* jó tanár, nem kínál kész konklúziókat: az olvasó maga élheti át az összefüggések felismerésének örömét.

³ Ennek a korszaknak az élményeit, tapasztalatait és tanulságait dolgozza fel az 1975-ben *Armand Mattelart* rendezésében készült *La Spirale* című film, amelyet 1976-ban a Cannes-i Filmfesztiválon mutattak be.

⁴ Centre National de la Recherche Scientifique – Nemzeti Tudományos Kutatóközpont.

⁵ A magyar fordításban: Világ-médiafigyelő Szolgálat.

⁶ Hasonlóan a nemrégiben elhunyt *Pierre Bourdieu*-hoz, aki – többek között aktív globalizációkritikus-ként is – rendszeresen hallatta a hangját a francia médiában.

⁷ *Association pour la Taxation des Transactions pour l'Aide aux Citoyens*, 1998-ban alapított civil szervezet. Jelenleg ötven országban rendelkezik alszervezetekkel, többek között képviselteti magát az Európai Parlamentben is.

Utazás időben

A tisztázandó fogalmak eredeti környezete nemcsak hogy a múlt homályába vész, de ráadásul ez a múlt a mattelarti interpretációban távolabbi, mint gondolnánk. A szerző magabiztosan sorakoztatja eléink a legkülönbözőbb tudósok, írók, feltalálók és álmodozók életművének darabjait, amelyek az információs társadalom ígéretének mágneses középpontja köré rendeződnek. Ennek a lenyűgöző mutatóvannak egyik mellékhatásaként az olvasó egyre növekvő indíttatást érez arra, hogy az akárcsak egy utalás erejéig megjelenő gondolkodók munkásságát a maguk teljességében ismerje meg. A tanulási kedv fokozására – amelynek következetes valóra váltása valószínűleg a világban felhalmozott tudás valóban jelentős szeletének birtoklásához juttatná a szorgalmas olvasót – a szerző időnként biztatón ki-kiszól a narrátori szerepből, majd megelőlegezett jóváhagyásunkkal folytatja a történelemleckét.

Az ismeret- és hivatkozásáradat elemei időnként szabad asszociációs láncként kapcsolódnak egymáshoz. E lánc fő vonalát a távközlési eszközök demokratizáló hatásáról kialakult mítosz fejlődése alkotja, ami az információs társadalom eljövételének utópisztikus látomásában csúcsosodik ki.

A „demokratizáló” információs társadalom utópiájának első hajtásait az 1794-es évben fedezhetjük fel, amikor a *Claude Chappe* által feltalált távíróval kapcsolatban először merül fel az athéni agóra rekonstrukciójának képzete, jöllehet a gyökök még korábbra nyúlnak vissza: egészen a 16–17. században szárnyait bontogató felvilágosodáshoz, ami az élet legkülönbözőbb területein a megszámlálhatóság és megmérhetőség eszméjének elterjedését hozta magával. A Chappe-féle távíró által nyitott távlatok egy csapásra leszámolni látszottak azokkal a kétségekkel, amelyeket *Rousseau* a demokráciának a nagy lélekszámú népek esetében fennálló meggyökeresedési esélyeit illetően fogalmazott meg. A 18. századtól kezdve a közlekedési-kereskedelmi útvonalak kiépülése nemcsak a távolság legyőzését, hanem a szociális kapcsolatok megerősödésének ígéretét is hordozza. A pozitivisták és *Saint-Simon* követői a 19. században a fejlődő kommunikációs eszközökben hasonlóképpen a demokrácia letéteményeseit, a szabadság ígéretét vélték felfedezni. *Adam Smith* világméretű munkamegosztásról szóló víziójával szemben, ahol a világ gazdasága egyetlen egységes piaccá szerveződik, *Saint-Simon* a társadalmat ipari nagyüzemként képzei el, ahol a cél többé nem „az emberek kormányzása”, hanem „a dolgok igazgatása”, vagyis az állam ezentúl pusztán ügyvivőként tevékenykedik, a kollektív érdekek szolgálatában. És hogy ennek a gigantikus szervezetnek az architektúráját vajon milyen mintázat alkotja? Természetesen a hálózat, amelynek alapötlete a fiziológus-biológus *Xavier Bichat* kutatásaiból kerül át a saint-simoni gondolkörbe, hogy aztán megihlesse a különböző anarchista és hatalomellenes mozgalmakat, köztük az orosz *Pjotr Kropotkin* gondolatait, aki a 19. század végén az új technológiák (nevezetesen az elektromosság) által nyújtott lehetőségeket és a decentralizációs törekvéseket összekapcsolva egy olyan világról álmodik, ahol „a területiális egyensúly megvalósulása a társadalmi viszonyok kiegyenlítődéssel párosul”.

Saint-Simon halála után a hálózati állam eszmei örökségét a némileg technikai determinista szellemiségű közgazdász, *Michel Chevalier* és *Auguste Comte* viszik tovább, de egyre erősebben hallatják hangjukat az erőltetett iparosítás programjának kritikusai is.

Az Egyesült Államokban hasonló polarizáció látszik kirajzolódni a *Jefferson–Hamilton*-ellentét körül, ami a decentralizálás kontra központosítás, illetve az ipari fejlődés visszafogása vagy támogatása dilemmájában foglalható össze. „*Jeffersonnal egy, a nagyvárost radikálisan bíráló, tipikusan amerikai irányzat születik*” – vonja le a konklúziót *Mattelart* –, ami azután az *Emerson*-féle „fanatics of freedom”⁸ végsőkig individualista szemléletében teljesedik ki, és ami a szerző interpretációjában a „*cyber-tér technolibertarianusai, a nemzetállam esküdt ellenségei*” identitásának forrásává válik.

Az első világiállításán bemutatott tenger alatti távközlési kábel és a mozi bővületében ér véget a 19. század, hogy azután *Lewis Mumford* a platóni gondolatot – miszerint a város lakosságának optimuma a szónokot egyidejűleg hallgatni tudók számával egyenlő – a rádiós kommunikáció miliőjében aktualizálva végső soron *McLuhan* globális falujának metaforáját készítse elő.

Az információs társadalom eszméje a világháború utáni sokk talaján, a totalitáriánus rendszerek alternatívájaként jött létre – 1948-ban *Norbert Wiener* az információt a demokrácia alapvető követelményének, a „*második ipari forradalom forrásának*” nevezi, ami esélyt ad a világnak arra, hogy az újabb konfliktusokat elkerülje. A válságok jegyében zajló 70-es évek fedeztetik fel a kiutat kereső politikai diskurzussal az információs társadalom fogalomkörét, amelynek eklatáns példája a *Valéry Giscard d'Estaing* számára 1978-ban készített Nora-Minc-jelentés. Az információs társadalom eszméje a 90-es évek végére – *Al Gore* legendás „információs szupersztráda” koncepciójával – túllépve a nemzetállami kereteken „*egy világszintű stratégia ugródeszkájává válik*”. *Al Gore* megnyilatkozását elemezve a szerző egy apró, ám csípős megjegyzéssel mintha az olvasó tudtára akarná adni: a történelemóra véget ért. A jelen vizeire hajózzunk, ahol a tét már jóval nagyobb. *Mattelart* státusza továbbra is az objektív megfigyelő és interpretátoré, kommentárjai a továbbiakban is inkább csupán sejteni engedik az összefüggéseket, de az időnkénti finom utalások és a fel-felbukkanó szubjektív állásfoglalások nemcsak másféle narrátori szerephez helyezik a szerzőt, de a kötet üzenetének újragondolását is indokoltá teszik.

Utazás térben

Az időgéppel tett kirándulás után a kötet második részében közlekedési eszközt kénytelen váltani a tisztelt olvasóközönség, és bizony jó szorosra kell húznia a biztonsági övet. A váltások élesek, a látnivaló temérdek, ráadásul a jelenbe-közelmúltba érkezve a szerző mondanivalójának legnagyobb részét a könyv sorai közé rejti. *Mattelart* mindvégig rendkívül lendületesen kalauzol a számára nyilvánvalóan otthonos vidékeken, legyenek azok földrajzi vagy adminisztratív tájak, csak néha engedélyezve huzamosabb tartózkodást a Föld aktuális politikai térképét meghatározó területeken, leginkább az Egyesült Államokban és – talán mivel a szíve is haza húzza – Franciaországban.

A történelmi utazás során figyelemmel kísérhettük, ahogy a 70-es években az információs társadalom fogalomköre az egyes államok kormányzatának, majd rövidesen a

⁸ A szabadság fanatikusai.

nemzetközi szervezetek statégiaalkotásának is egyik vezérmotívumává nőtte ki magát. Jóllehet térnyerése szorosan kötődik a tudományos szférában ekkor futótűzként terjedő „vége-diskurzusokhoz”, a második évezredfordulóhoz közeledve *Mattelart* egyértelműen a politikai-gazdasági szférába helyezi át vizsgálódásainak fókuszát.

A második világháború után kialakuló kétpólusú világrend feszültséggel teli időszakában az Egyesült Államok felpörgetett informatikai fejlesztései⁹ nyomán a világuralmi pozícióért folytatott harc¹⁰ egyre inkább a technológiai fejlesztések vonzáskörzetében zajlik, majd az enyhülés után a diplomácia, a biztonságpolitika és a gazdasági világrend újraértelmezett diskurzusai süllyedül-álcázódik. Mindezek ellenpólusaként – vagy inkább groteszk tükörképeként – a keleti blokk országaiban éppen „tudományos-technikai forradalom” zajlik le, ami „*a technikának a kapitalizmus által megkötött erőiben*” rejlő potenciál felszabadításaként fontos mérőföldkőként magasztalando „a szocializmus építésének dicsőséges útján”.

A 90-es évek amerikai diplomáciájának kulcsfogalma, a „lágy hatalom” (*soft power*) mintha csak a 60-as években a Columbia Egyetemen dolgozó *Zbigniew Brzezinski* próféciájának beteljesülése lenne. A *soft power* „*az eszmék által gyakorolt csábításon alapul*”, és „*azt a képességet jelenti, hogy a célokat inkább csábítással, mintsem kényszerrel érjük el*”. A piaci demokrácia vonzerejére appelláló magját „*az amerikai diplomácia erejét megsokszorozó információk technológiák tengelye jelenti*”. Az információs rendszerek – és mindenekelőtt a világháló – felhasználásával a hálózati mintázatban elképzelt stratégia egy „*biztos, szabad és virágzó világ legfőbb biztosítékát*” kínálja, miközben kíméletlenül bánik el a demokrácia csábításának makacsul ellenszegülő szerveződésekkkel, legyenek azok aktivista mozgalmak, gerillacsapatok, terroristák, vagy éppen drokartellek.

Ahol a „*soft power*”-diplomáciai fennhatósága véget ér, ott háború kezdődik, de – a 90-es évek elképzelései szerint – ez már nem a letűnt korok véres csatamezőin zajlik. A válságok rendezését a hadviselési forradalom gyümölcseként a virtuális térbe áttoló „ideális háború” elképzelésének létjogosultságát és életképességét alátámasztani látszottak a boszniai és a perzsa-öbölbeli események. Az egykori kétpólusú világ defenzív stratégiáját egy olyan offenzív stratégia váltja fel, amely – a „*soft power*”-eszméjét magáévá téve – a szabadpiaci demokrácia elterjesztését tűzi zászlájára, és amely – a civil szférával karöltve – kifogyhatatlan információforrásból táplálkozik. A „*soft power*”-eszméje a WTC tornyainak romjai között, ha nem is végérvényesen, de vélhetően hosszú időre elhamvadt. Nemcsak az immateriális források fontosságát hangsúlyozó retorikát zavarták meg némileg az olajtartalékok jövőjével kapcsolatos nyugtalanító kilátások, de a globális háború nevében új lendületet vettek a katonai célú űrberuházások is, miközben az elektronikus ellenőrzéseket mind szélesebb körben engedélyező intézkedések ismét a távoli jövőről szőtt álmok kategóriájába utasítják a szabad és biztonságos világ ígérését.

A „lágy hatalom” eszméje átmenetileg csorbat szenvedett ugyan, de a globális információs társadalom alapvető társadalmi-gazdasági újraszerveződése töretlenül

⁹ *Mattelart* értelmezésében ezekkel a fejlesztésekkel egyidőben zajlik az emelt szintű fogyasztás és a tömegkultúra által definiált, tipikusan amerikai életmód térnyerése és adaptációja Európában is, melynek lehetséges következményeire „*Az információs társadalom története*” című könyvben csak néhány mondat utal, de a szerző egyéb publikációiban a gyakran elemzett témák közé tartozik.

¹⁰ A kontextus metaforikus értelmet ad például a földet „felügyelő” szatellitnek is.

zajlik tovább. *Mattelart* árnyalatnyi gúnnyal idézi *Bill Gates* terminológiáját, a „súrlódások nélküli kapitalizmust”, amely új köntösbe bújtatva ismét felveti a társadalmi feszültségektől és egyenlőtlenségektől mentes világ utópiáját. A rég áhított, virtuálissá aktualizált agóra alapja ebben a diskurzusban a minden korláttól – köztük a nemzetállamiság korlátaiktól – megszabadított, valamint a technológiai fejlesztéseket naprakészen követő és alkalmazó piac. A 80-as években induló liberalizációs és deregulációs hullám, amely a tőke és a kommunikáció globalizációját összekapcsolva többek között a távközlési piacra is kiterjed, ugyanakkor ez idáig sokkal inkább a koncentráció növekedését, illetve a csődök, a korrupció és a botrányok elszaporodását idézte elő. A világ „fogyasztási közössége” összességévé alakulásának vízióját taglalva a szerző – rövid időre ismét kiesve az objektív elemző szerepéből – mintegy széljegyzetben így ír: „a közösség fogalmát bizonyos, hogy még sosem használták ilyen közönys és üres módon”.

Az immár globálisként aposztrofált, egyenlőséget és jólétet ígérő információs társadalom álarca möött tehát a *mattelarti* interpretációban a piaci érdek, illetve – valamivel árnyaltabban fogalmazva – a világ neoliberális újrakonstruálására való törekvés rejtőzik. „A »digitális törés«¹¹ szüntelen emlegetése voltaképpen konszenzuális viselkedés” – véli a szerző, hiszen az egyenlőtlenségeket elmélyítő verseny és a liberalizált piac kérdéseit mindmáig érintetlenül hagyta szinte valamennyi nemzetközi szervezet. Jóllehet a „csak piaci világrend túlkapásai és veszélyei” számos állam és egyes civil szervezetek célkitűzéseivel összeegyeztethetetlenek, a kollektív cselekvés új forgatókönyveinek kidolgozása még gyerekcipőben jár. *Mattelart* nemcsak elvben, de gyakorlatban is ennek a helyzetnek a megváltoztatásán fáradozik. A nevével fémjelzett és a kor szavát követően hálózati elrendezésű szervezetként létrejött *Media Watch Global* már a globális információs társadalom valódi kérdéseire adott adekvát válasz mintapéldája.

Konklúzió

Ha mesebeli öreg királyunk az egész világmindenség *instant* tudása helyett mindössze „Az információs társadalom története” velős összefoglalását követelné, talán akkor járnánk el a leghelyesebben, ha *Jorge Luis Borges* egyik novelláját idéznénk – és ezt annál is inkább jó szívvel tehetnénk, mert maga *Mattelart* is többször hivatkozik a zseniális argentin író munkáira. Az „*Esse est percipi*”¹² címet viselő novella tájékozatlan főhőse megdöbbenve szembesül azzal a ténnyel, hogy a világban tulajdonképpen semmi sem valódi: minden esemény a tömegtájékoztatás, a stúdiók és az újságszerkesztőségek terméke. Az egyik médiabirodalom elnökénél tett látogatása nyitja fel a szemét, aki a tudományos látványtervezésről és a haladás növekvő ritmusáról zengett dicshimnuszok között, mintegy mellékesen elejtett mondatban jegyzi meg: „*Buenos Airesben az utolsó futballmeccset '37 június 24-én játszották*”.

¹¹ A francia *fracture numérique* kifejezést a fordító *digitális törésként* magyaráítja, bár a hazai szakirodalomban inkább a *digitális szakadék* és a *digitális megosztottság* kifejezések terjedtek el.

¹² In: Jorge Luis Borges (2000): *A holdbéli nyúl*. Budapest: Európa Kiadó.